

DI ÇARÇOVEYA TEFSÎRA ÇEND AYETÊN QUR'ANA PÎROZ DE KURD (KURDS IN THE FRAMEWORK OF THE COMMENTARY OF SOME VERSES OF THE HOLY QUR'AN)

Mustafa ÖNCÜ*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatîn: 05.10.2022
Accepted // Pejirandin: 26.11.2022
Published // Weşandin: 30.11.2022
Pages // Rûpel: 104-111
DOI: 10.55106/kurdiname.1184650

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0). <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Citation/Atif: Öncü, Mustafa (2022). Kurd Di Çarçoveya Tefsîra Çend Ayetên Qur'an'a Pîroz De, *Kurdiname*, no. 7, p.104-111.

Plagiarism/Înfîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêrî ji aliyê 2 hakeman va hatiye nixrandin û di malpera înfîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Ji bo xebatên ilmî hebûna çavkanîyan pêwîst e. Lewra ji bo ku mirov bikaribe derheqê mijarekê de biaxive divê hinek çavkanî hebin. Herweha kesê ku bixwaze ku li ser Kurdan xebateke ilmî çêbike divê haya wî ji çavkanîyên erebî hebe. Lewra çawa ku çavkanîyên mayîn yên derbarê Kurdan de girîng in herweha çavkanîyên erebî jî gelek girîng in. Di nav van çavkanîyan de Qur'ana Kerîm cihekî taybet digire. Lewra piştî ku Xwedê Qur'ana Pîroz şand Qur'an bû wesîleya hîdayeta gelek kesan û neteweyan. Ji her miletî gelek kesan ji bo ku Qur'anê fêhm bikin û gorî wê jîyana xwe bidomînin li ser Qur'anê gelek xebatê kirin. Di nav van xebatan de kitêbên tefsîrê gelekî girîng in. Di Qur'anê de navê gelên wekî Kurd, Tirk, Îngîlîz, Fars û hwd. cih negirtine. Lê di kitêbên tefsîrê de di şîroveya hinek ayetan de behsa hinek miletan hatîye kirin. Hîn di sed sala yekemîn û duyemîn a hîcrî de di hinek tefsîrên ku li ser Qur'anê hatine çêkirin de navê Kurdan cih girtîye. Hinek ji mufessiran gotine ku "Di filan ayeta Qur'anê de qala Kurdan hatîye kirin.", "Filan ayet behsa Kurdan dike.", "Ev ayeta Kurdan nîşan dide." û hwd. Hinek ji van mufessiran Mucahid, Taberî, Wahidî, Qurtubî, Beydawî û İbn Aşûr in. Hinek ji van ayetên ku mufessiran gotine ku ew ayet behsa Kurdan dike jî ev in: 1-Ayeta çil û çaremîn a sûreyê Hûd. 2- Ayeta bîst û duyemîn a sûreyê Kehf. 3- Ayeta şêst û heştêmin a sûreyê Enbiya. 4- Ayeta şazdemîn a sûreyê Feth. Ji bilî van ayetan, di tefsîrên hinek ayetên din de jî mufessiran bi hinek munesebetan behsa Kurdan kirine. Em ê di vê gotarê de nêrînen hinek mufessiran en derheqê Kurdan de derxînin holê. Em ê binêrin ka Kurd bi çi hawayî bûne mijara van tefsîran, em ê tesbîta wan bikin.

Peyvên Sereke: Qur'ana Kerîm, Tefsîr, Kurd, Kurdî, Zimanê Kurdî, Ekrad.

Abstract

Availability of resources is necessary for scientific works. Therefore, in order for a person to be able to talk about a subject, there must be some resources. Someone who wants to do a scientific work on the Kurds should be aware of Arabic sources. Therefore, Arabic sources about the Kurds are very important. Among these sources, the Holy Qur'an has a special place. Therefore, after God sent the Holy Qur'an, the Qur'an became a means of guidance for many people and nations. Many people from all nations have done a lot of work on the Qur'an in order to understand the Qur'an and live according to it. Tafsir books are very important among these works. In the Qur'an, the names of people such as Kurds, Turks, English, Persians, etc. have not taken place. But in the books of tafsir, some nations have been mentioned in the commentary of some verses. Even in the first and second centuries of the Hijri, the name of the Kurds was mentioned in some commentaries on the Qur'an. Some

* Doç. Dr., Mamosteyê Fakulteya Zanistên İslamî Ya Zanîngeha Mersînê, mistefaoncu63@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-2661-1147

commentators have said that "The Kurds are mentioned in such and such a verse of the Qur'an.", "This verse speaks of the Kurds.", "This verse shows the Kurds." what is up. Some of these commentators are Mujahid, Tabari, Wahidi, Qurtubi, Baydawi and Ibn Ashur. These are some of the verses that commentators have said refer to the Kurds: 1- (Hud, 11/44). 2-(Al-Kahf, 18/22). 3-(Al-Anbiya, 21/68) 4-(Al-Fath, 48/16). In addition to these verses, commentators have mentioned the Kurds in some contexts in the interpretations of some other verses. In this article, we will bring out the opinions of some commentators about the Kurds. We will see how the Kurds became the subject of these interpretations, we will determine them.

Keywords : Holy Qur'an, Interpretation, Kurds, Kurdish, Kurdish Language

Destpêk

Ji bo ku însan li dinya û axretê bextewar be Xwedê di nav însanan de ji hinekan re wehy şandîye. Ew însanê ku ji wan re wehy hatîye şandin bi navê pêxemberan tên nasîn. Pêxemberan wehya ku Xwedê ji wan re şandîye ji însanan re teblîx kirine. Digel vê teblîxê Xwedê ji hinek pêxemberan re kitêb jî şandine. Yek ji van kitêban kitêba me ya pîroz Qur'ana Kerîm e ku Xwedê ji pêxemberê me Hz. Muhemmed (s.x.l) re şandîye. Ji bo ku însan Qur'anê fêhm bike û gorî wê tevgera xwe bi rêve bibe gelek xebat li ser Qur'anê hatine kirin. Ji destpêka Îslamê de heya îro pir mufessiran gelek tefsîr li ser Qur'anê çêkirine.

Di Qur'anê bi xwe de navê qewm û gelên wekî Kurd, Tirk, Îngîlîz, Fars û hwd. cih negirtine. Lê di tefsîrên ku li ser Qur'anê hatine çêkirin de hinek ji van navan cih girtine. Yek ji van gelên ku di çarçoveya şîrovekirina hinek ayetan de di tefsîrên Qur'ana Kerîm de cih girtine gelê Kurd e. Kurd di hinek pirtûkên tefsîrê de bûne mijara hinek gotin û şîroveyan. Hinek mufessiran, hîn di serdemên zûtirîn di dewra sehabe û tabîînan de gotine ku "filan ayet filan neteweyeyî nîşan dide"; "di filan ayetê de behsa filan qewmî û filan miletî tê kirin". Ji wê serdemê heya îro di gelek tefsîran de navê Kurdan cih girtiye. Hinek ji mufessiran gotine ku "filan ayetê de qala Kurdan tê kirin". "Filan ayet behsa Kurda dike", "ev ayet, Kurdan destnîşan dike". Hinek ji van mufessiran erebin hinek kurdin hinek jî ji gelên mayî ên misilman in. Di van şîroveyan de carna pesnên Kurdan hatine dayîn carna jî rexne li Kurdan hatine kirin. Mirov dikare di van tefsîran de gelek tiştên giranbiha ên Kurdan bibîne û şopa wan bimeşîne. Wek mînak mirov dikare hinek ji dîrok û erdnîgarîya Kurdan, urf û adetên wan, rewşa wan a aborî û civakî, giranîya wan di çand û bajarvanîyê a di serdema Îslamê de bipeyîtîne.

Li gor tesbîtên me, ev ayetên Qur'ana Kerîm ku mufessiran gotine ku mijara wan Kurd in, çar-pênc heb in û weha ne: Ayeta şazdemîn ya sûreyê Fethê, a şêst û heştêmîn ya sûreyê Enbiyayê, ayeta çil û çaremîn a sûreyê Hûdê û ayeta bist û duyemîn ya sûreyê Kehfê. Helbet di tefsîrên Qur'ana Pîroz de ji bilî van ayetan jî bi hinek munesabetan behsa Kurdan hatîye kirin. Ji alîkê ev malûmatên ku di derheqê Kurdan de di van pirtukan de cih girtine ne tenê di kitêbên tefsîrê ên klasîk de cih girtine herweha mirov di kitêbên tefsîrê ên nujen de jî rastî van malûmatan tê. Li alîyê din jî mirov dikare van berhemên giranbiha ji bo Kurdan wek arşîvekê bihesibîne. Helbet ji bo vê mijarê nêrîna hemî lîteratura tefsîran gelekî zehmat e û mirov nikare têxe nav çarçoveya gotarekê. Ji ber vê yekê di vê çarçoveyê de me hinek tefsîrên meqbûl û mutedawil hilbijartin. Tefsîrên wek *Tefsîra Mucahîd*, *Camû 'l-beyan fî tewîlî 'l-Qur'an*,

et-Tefsîru 'l-wesît, el-Câmî' lî ahkami 'l-Qurân, Tefsîru 'l-beydâwî, Tefsîru 'l-Qur'ânî 'l-azîm û et-Tahrîr ve 't-Tenwîr in.

1- Ayeta Çil û Çaremîn A Sureyê Hûd

وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

“(Piştî ku kafîr binav bûn ji erd û asîmanan re) hate gotin: Hey erdê! Ava xwe daqurtîne. Ya esmano! Tu jî vekîşe. Av kêmbû û çikiyaî ferman bi cih hat, keştî jî li ser Cûdî rawestiya û hate gotin: Bila dûrbûna ji dilovaniya Xwedê ji civata zalim re be!”¹

Derbareyê vê ayetê de jî gelek şîroveyên cuda cuda hatine kirin. Nîqaşa herî mezin li ser beşa “Keştî/Gemî li ser Cûdî rawestiya” ye. Di nav mufessiran de nîqaş çêbûye ku gelo ka ev çiyayê ku keştîya Nebî Nuh (s.x.l) li ser rawestiyaye kîjan çiya ye? Hinekan ji wan gotine ku ew, Çiyayê Agirî ye. Ev nêrîn, nêrîna Tewratê ye. Hinekan jî gotine Çiyayê Cudî ye. Di tefsîrên kevin yên vê ayetê de behsa Kurdan pir nehatîye kirin. Ji bo ku cihê Çiyayê Cudî destnîşan bikin têgeha “el-Cezîre” bi kar anîne. (Mucahid, 1410/1989: 388) Di hinek tefsîran de jî “Cudî çiyayekî nêzîkî Musilê ye”, (Suleyman, ? : 2.283) hinekan gotîye, li Diyarbekirê ye. (El-Hicâzî, 1413: 2,124) Hinekan gotine, Çiyayê Cudî çiyayekî nêzîkî Musilê, an li Şamê an jî li Amîdê ye. (Ankarawî, t.t.: 4.135) Lê di tefsîrên dawî de behsa Kurdan hatîye kirin. Mufessirê bi nav û deng Îbn Aşûr di *et-Tehrîr ve 't-Tenwîrê* de cihê vî çiyayî nîşan dide û navê Kurdîstanê bi kar tîne. (Îbn ‘Aşûr, 1984: 20, 223)

2- Ayeta Bist û Duyemîn A Sureyê Kehf

سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كُذِّبُوا وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كُذِّبُوا رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كُذِّبُوا قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ بِعَدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ فَلَا تُمَارَ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَنَفِتْ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا

“(Hin ji wan bi texmînê) dê bibêjin: Ew sê bûn, çarê wan jî segê wan e. (Hin jî) dê bibêjin: Ew pênc bûn, şeşê wan segê wan e. (Ev) derbarê ya nepenî(xeybê) de texmîn dikin. (Hinek jî dê) Bibêjin: Ew heft bûn, yê heştê wan jî kûçikê wan e. Bibêje: Xwedayê min, bêhtir bi hejmara wan dizane. Ên ku bi wan dizanin pir hindik in. Nexwe derheqê Xelkên Şîkeftê de ji bilî nîqaşeke diyar(ku ji te re wehyê diyar kiribe) tu munaqeseyeke din neke û derbarê wan de jî tu kesî(ji yên xwedankîteb) malûmatan nexwaze.”²

Mufessir dema ku tefsîra vê ayetê dikin behsa kuçîkê/segê eshabu'l-kehf dikin.³ Wê demê dibêjin ku ev navê vî kuçîkê “Qitmîr” bûye. Ji kuçîkên “Qalatî” piçûktir û ji kuçîkên “Kurdî” jî mezintir bûye. (es-Sa'lebî, ? : 6,163) Mufessir Wahidî (w.468/1067) jî vê rastiyê tîne ziman. (Wahidî, 1415/1994: 3, 142) Herweha mufessirê mezin Qurtubî (w. 671/1273) jî bi vî awayî dibêje û wê rîwayetê radigihîne. (el-Qurtubî, ? : 10,384)

Ji van tefsîran mirov fêhm dibe ku wê demê cinsê kuçîkan ê bi navê “Kurdî” hebûye. Dîsa mirov fêhm dibe ku ev cins, cinsê bilind bûye. Lewma mufessiran gotine kuçîkê Ashabu'l-kehf ji cinsê Qalatî mezintir ji cinsê Kurdî jî piçûktir bûye.

¹ Sureyê Hûd, 11/44.

² Sureyê Kehf, 18/22.

³ Derheqê eshabu'l-kehf de ji bo agahiyên ber firehtir binêrin.

Tiştêkî din ê balkêş jî ew e ku li herêma Riha û Semsûrê îro jî ji kuçikê har, mezin û bilind ku dikare guran bifetisîne re dibêjin “gurêx”. Dibe têkiliyek di navbera vî cinsê kuçikan (gurêx) û ew cinsê kuçikan ku di tefsîrên Qur’ana Kerîm de bi navê “Kuçikên Kurdî” cih girtîye hebe.

3- Ayeta Şêst û Heştêmîn A Sureyê Enbîya

قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ

“(Ji hev re) gotin: Eger hûn dixwazin tiştêkî pê bikin, wî bişewitînin û arikariya îlahê xwe bikin! Me go: Ey agiro! Li ser Îbrahîm bibe hênîkahê û selametî.”⁴

Ayeteke din jî yê ku mufessiran di tefsîrên xwe de behsa Kurdan kirine ev ayeta li jor e. Ev, ayeta şêst û heştan a sûreya Enbiyayê ye. Di vê ayetê de Xweda behsa qissa Îbrahîm (s.x.l) û qewmê wî dike. Weke ku tê zanîn, dema ku Îbrahîm (s.x.l) dest bi teblîxê kir û pûtên Nemrûd û qewmê wî şikand, wan got ku “Kê ev putana şikandibin emê jî cezayî wî bidin wî?”. Piştî ku biryara xwe dan û gotin Îbrahîm ew şikandin e, li hev civîyan û gotin ku “Emê çi cezayî bidin Îbrahîm?”. Gotin ku ‘Heger hûn dikin tiştêkî bikin, wî bişewitînin û bi vî awayî alîkariya îlahên xwe bikin.

Hinek ji mufessirên Qur’anê wek Qadî Beydawî (w.685/1286) dibêjin ku ew kesê ku fikra şewitandinê da qewmê Îbrahîm û got ku wî bişewitînin zilamekî ji Kurdan bû. Mirov dikare bibêje ku di gelek pirtûkên tefsîrê ên klasîk de vê gotinê cih girtiye. Bi ser de, navê vî kesî jî di gelek tefsîran de derbas dibe. Lê belê ev nav pir hatiye guhertin. Di gelek tefsîran de cuda cuda hatîye nivîsandin. Navê vî kesî wek “Hebûn” “Heyzen”, “Hîzîn” “Hîrîn”, “Hînûn”, “Hiyun” û “Hedîr” di çavkanîyan de cih girtiye. (Qadî, 1418: 4,55, Îmâdî, ?: 6, 76, el-Maqrizî, 1420/1999: 9, 58)

Ev agahî pêşiyê di Tefsîra Taberî de derbasbûne. (Taberî, 1422/2001: 18/465; 16/305, Qurtubî, 1384/1964: 7/4774) Taberî (w. 310/923), weke ku tê zanîn tefsîreke rîwayetî ye/rawergirtinî ye. Ev rîwayeta ku dibê ev zîlam Kurd e ji tabîyê bi nav û deng Mucahîd (w.103/721) hatîye wergirtin. Mucahîd dibêje ku min ev ayeta ji Abdullahê kurê Umer pirsî. Ji min re got ku, ma tu dizanî ew kesê ku got Îbrahîm bişewitînin kî bû? Min got, na. Bersîva min da û got, ew kesê ku got Îbrahîm bişewitînin yek ji bedewîyên Farisan bû. Min got, ma bedewîyên Farisan jî hene? Got erê, hene û ew Kurd in. Ê ew zîlamê ku gotiye Îbrahîm bişewitînin, Xweda ew xist bin erdê û heya roja qiyametê jî ew ê di wî halî de be. Ew rîwayeta ji Ibn Umer, Mucahîd û hinek sahabe û tabîyan hatîye ragihandin.(Taberî, 1422/2001: 18/465; 16/305, Mawerdî, t.t.: 3. 453)

Ev rîwayeta bi pir tarîqa/rêçikan di gelek pirtûkan de hatîye rîwayetkirin. Fexruddîn Razî (w.606/1210) di tefsîra vê ayetê de dibêje ku di Qur’anê de behsa wî kesê ku pêşniyara şewitandinê daye kî ye nehatîyekirin. Di berdeyama vê tefsîrê de hinek riwayetên din jî tîne. (Razî, 1420: 22/157)

Mufessir Ibn Âşûr (w.1973) jî wek mufessirên klasîk, di tefsîra vê ayetê de heman tiştan dibêje. Lê belê ew vê rîwayetê qels dibîne û xwediyê vê rîwayetê bi nav nake. Dibêje ku ayet delaletî ser istîşarê dike. Ango Nemruz bi qewmê xwe şewirî û piştî vê şewrê biryara şewitandinê dan. Dîsa dibêje ku ew kesê ku pêşniyara şewitandinê daye yekî Kurd bûye. Lê hema ê ku gotiye “bişewitînin!” Nemruz bûye (Îbn ‘Aşûr, 1984: 17/105).

⁴ Sureyê Enbîya, 21/68,69.

Mirov dikare derbareyê van rîwayetan de gelek tiştan bibêje. Lê belê bi kurtasî em dikarin wiha bibêjin: Divê berî her tiştî ev riwayet bê teshîhkirin. Lewra mîna ku li jorê jî hatîye diyarkirin, her mufessirek navê vî kesî bi awayekî dibêje. Ev jî delaleta ser qelsbûna vê rîwayetê dike. Ya duyemîn, weke ku İzzet Derweze (w.1984) jî gotîye, gelek rîwayetên ku li derbareyê qiseyên ku di Qur'anê hatine ragihandin, çavkanîyên wan Îsraîliyatin û keresteyên nivîskî yên Cihûyan ên wê demê ne. (Derweze, 1383: 1383, 5/277)

4- Ayeta Şazdemîn A Sureyê Feth

قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سُدُّ عَوْنٍ إِلَى قَوْمِ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسَلِّمُونَ فَإِنْ تَطِيعُوا يُؤْتِكُمْ اللَّهُ أَجْرًا حَسَنًا وَإِنْ تَنَوَّلُوا كَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِنْ قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا

“*Ji bedewiyên ku li paş mane re bibêje: Li hemberî milletekî ku xwedan hêzeke dijware gaziya şer dê li we bê kirin. Hûn ê şerê wan bikin, an jî ew ê (bêşer) misilman bibin. Vêca hûn(çûna şer) qebûl bikin, Xwedê dê perûyeke spehî bide we. Lê belê eger weke cara pêşîn hûn dîsa ji paş ve vegerin, Xwedê dê bi ezabekî dijwar û cansoj we ceza bike..*”⁵

“Di derbarê vê ayetê de gelek tişt hatine gotin. Hin ji mufessiran gotine ku ew qewmê ku di ayetê de derbarê wan de wekî “*qewmekî ku xwediyê hêzeke dijwar in.*” hatîye gotin, Kurd in. Rîwayeta ku dibêje ew qewm Kurd in, ji Ebu Hureyre (r.x.l) hatîye ragihandin. Ji wî hatîye pirsîn bê ka ev qewm kî ne. Wî jî gotîye ku “Ew Bariz in ango Kurd in. (Qureşî, 1420/1999: 6/309) “*Ji Ebu Hureyre (r.x.l) hatîye pirsikirin ku ka gelo ev qewm kîne?*” Wî di şerha vê hedîsê de jî, wekî ku di şerha ayetê de gotibû, heman bersîv daye.” (Öncü, 2020: 43-51) Di derheqê vê ayetê de di heman mijarê de gotarek serbixwe hatîye nivîsandin. (Suyutî: t.t.: 7/519, Şewkanî, 1414: ?)

5- Ayetên Wekî Din Ku Mufessiran Bi Hinek Munesebetan Behsa Kurdan Kirine

Ji bilî wan ayetên ku me li jor yek bi yek nivîsand hinek ayetin din jî hene ku mufessiran di tefsîra wan ayetan de behsa Kurdan kirine. Hinek ji wan ayetan ev in.

وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافَ الْأَسْنَتِكُمْ وَالْوَاكِنُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ

“*Ji nîşanên (qûdreta) Xwedê yê ku erd û asîmanan afirandine, zimanên we û rengên we ji hev cuda çêkirine. Bêgûman di vê de ji bo mirovên zana ders û îbret hene.*”⁶

Li gorî vê ayetê, ji aliyê gelek mufessiran ve tê gotin ku Kurdî jî zimanekî ji zimanê li ser ruyê dinyayê ye û zimanekî gelekî qedîm e. Zimanê Kurdî jî ayeteke ji ayetên Xweda ye. Ji bo vê yekê mirov dikare bibêje ku qirkirina zimanê Kurdî qirkirina ayetek ji ayetên Xweda ye. Di tefsîra vê ayetê de mufessirê mezin İbn Kesîr (w.774/1373) dibêje ku *وَاخْتِلَافَ* cudabûna zimanan cudabûna ziman û ferhengan e. Ev mufessir digel zimanê Kurdî çardeh zimanan dihejmêre. (Qureşî, 1420/1999: 6/309)

فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

“*Vêca eger mêr, jinê berde, êdî li wî ne helal e(ku dîsa wê mehr bike) heyanî ku(ew jin) bi mêrekî din re nezewice. Eger wî(mêrê duyem jî) ew berda, êdî tu guneh li ser herduyan*

⁵ Sureyê Feth, 48/16.

⁶ Sureyê Rûm, 30/22.

nîn e ku dîsa li hev vegerin, bi şertê wan bawerî anîbe ku ew ê tixûbê Xweda bicih bînin. Ev tixûbên Xweda ne, Xweda ji bo qewmekî ku dizanin û têdihîjin, wan eşkere dike.”⁷

Di vê ayetê de Xweda behsa telaqê yanê jinberdanê dike. Dibêje ku piştî berdanê û ji hev veqetînê, heger jin û mêr bixwazin ku ji nû ve li hev vegerin, bi hinek şert û mercan dikarin li hev vegerin. Dîsa bibin jin û mêrê hevûdin.

Mufessir Qurtubî (w. 671), di tefsîra vê ayetê de behsa telaqê û heq û huquqê jin û mêran dike. Di wê derê de Qurtubî dipirse, gelo ma jin neçar e ku xizmeta malê û xizmeta mêrê xwe bibîne yan na? Nîqaşên heyî tîne zimên. Piştra dibêje ku, di vê mijarê de tiştê ku esas tê girtin çanda milletan an jî kevneşopiya gelan e. Qurtubî di çarçoveya vê mijarê de tabîra gotina “Jinên Kurd” bi kar tîne. Dibêje ku eger ev jin yek ji jinên Kurd, Deylem an jî jinên çiyayî be, ku ji jinên van gelan û van herêman çî tê xwestin, mêrê van deveran jî dikarin ji jinên xwe wan tiştan bixwazin. (Qurtubî, 1384/1964: 3,154, Endelusî, 1420: 2,481, Hanbelî, 1419/1998: 4,151)

أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجاً فَخَرَجُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ

“Yan jî ma tu xeraceke jî wan dixwazî (vêca ew nayêne îmanê)? Êdî dana Xwedayê te (ji ya ku ew bidin) çêtir e û her ew e çêtirînê riziqdaran.”

Di vê ayetê de Xweda ji Hz. Pêxember (s.x.l) re dibêje, “Ji wan tiştêkî nexwaze.” Di vê ayetê de li ser cudahiya di navbera bêjeya “xerc” û “xerac”ê hatîye rawestîn. Di vê mijarê de, di hinek tefsîran de tabîra الْفَرْجِ derbas dibe. Va gotina ne gotina ereban e, ereb vê gotinê nizanin yanî li ba ereban ev gotin nayê zanîn. Ev gotin, gotina kurdan e. (Îbn ‘Aşûr, 1984: 18,96)

Mirov gorî van agahîyên ku di van tefsîran de cih girtîye têdigihêje ku Kurd di nav Ereban de di caxên berê de dihatine naskirin. Herweha Kurd miletekî serbixwe û xwedî hêz û quwet dihatine zanîn. Ev tefsîr di derbarê pêkhatiya civaka Kurd de jî agahîyan didin. Bi nêrînek e giştî mirov dikare bibêje ku di van tefsîran de bi hawakî erênî behsa Kurdan hatîye kirin.

Encam

Çavkanîyên Erebi yên derbarê Kurdan de gelek girîng in. Piştî dîne Îslamê ev çavkanî berfirehtir bûne. Lêkolînên li ser Kurdan pîrzimanîyê dixweze. Ji bo ku mirov bigihêje van divê ku bi zimanê Erebi baş bizanibe. Da ku bigihêje van çavkanîyan û daneyan ji wan hilbigre. Di nav van çavkanîyan de tefsîrên ku li ser Qur’an a Pîroz hatine çêkirin gelek in. Di tefsîra çend ayetên Qur’anê de mufessiran behsa Kurdan kirine. Heya ku li dest me hat me jî di vê xebatê de cihê ku mufessiran behsa Kurdan kirine tespît kirin. Em di dawîya vê xebatê de gihiştin hinek encaman. Di encama van agahîyan de mirov dikare van tiştan bibêje:

- 1- Mirov dikare bibêje ku bêjeyên wek “Kurd”, “Ekrad, Zimanê Kurdî” hîn di serdema îslamê de di çavkanîyan de cih girtine.
- 2- Ji van kitêbên tefsîrê tê fêmkirin ku Kurd bi sedsalan e ku li welatê xwe bi heman navî dijîn. Ax a ku a niha Kurd li ser niştecihin wan demana jî li ser heman axê niştecih bûne. Coğrafya Kurdan ji wê demê heya îro pir neguherîye.

⁷ Sureyê Baqara, 2/230.

- 3- Di tefsîra van ayetan de gelek caran Kurd, Tirk û Faris bi hev re hatine zikirkirin. Ev jî encama nêrîna Ereban e ku gelan wekî “Ecem” û “Ereb” dabeş dikin.
- 4- Kurd ji aliyê aborî û civakî ve, di demên kevin de jî pêşketî bûne.
- 5- Ji rîwayetên ku di kitêbên tefsîrê de cih girtine tê fêmkirin ku di ilmê tefsîrê de gelek zane û rawîyên mezin ên Kurd hene.
- 6- Li van agahîyan tê fêmkirin ku hinek berên Kurdan bi cengawerî û şervanîye xwe hatine naskirin.
- 7- Ji navê seh/kuçikên ku wek cînsekî “kuçikê kurdî” tê zanîn ku hinek berên Kurdan koçer û xwedî bez û dewar bûne.
- 8- Agahîyên ku derheqê Kurdan de di tefsîran de cih girtine gelek ji wan erênîne lê hinek ji wan jî neyînî ne.

Piştî van encaman mirov dikare ji bo xebatên nûh hinek tiştan pêşniyaz bike. Wek mînak mirov dikare li ser bêjeye “Cûdî” raweste. Gelo têkilîya wê bi bêjeyê “Gutî” ve heye an na? Divêt li ser Tewrat û le ser şerhê wê jî derheqê Kurdan de xebat bînin çêkîrin. Lewra dibe ku hinek agahîyên di vî warî de ku di kitêbên tefsîrê de cih girtine çavkanîyên wan Îsraîlîyat bin. Divê di akademîyan de gelek tezên mastir û doktorayê, gotar û teblîxên zanistî li ser çavkanîyên Erebi ên derheqê Kurdan de werin çêkîrin. Ev ne tiştekî zehmet e jî. Lewre li gorî qenaeta min, îro di alema îslamê de ew kesên ku wek zanyarên Kurdan tene pênasekîrin ku ji van çavkanîyan fêm bikin ne kêmtir in. Gelek alim û lêkolînerên Kurd, bi Erebi baş dizanin û dikarin bi rihetî bigihêjin van çavkanîyan. Lewra neteweyeke ku haya xwe li dîrokê hebe dikare ders û îbretan lê bigre û pêşerojek e roniktir ava bike.

Çavkanî

- Ankarawî, İsmail (t.t.). Rûhu'l-beyân. Dâru'l-fikr. Beyrût.
- Ba'î, Muhammed (1422). el-Menhecû'l-qewîm. thk., Muhammed k. Îmrân. Dâru alem. Mekke.
- Derweze, İzzet (1383). et-Tefsîru'l-hadîs. Daru'ihyai'l-kutubi'l-Erebiyee.
- el-Hicâzî, Muhammed (1413). et-Tefsîru'l-wadih. Daru'l-cîl el-cedîd. Beyrut.
- el-Maqrizî, Takîyuddîn (1420/1999). Îmtaû'l-esma'. Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye.
- El-Qurtûbî (1420/1999). el-Cami li ahkamî'l-Qur'ân.
- Endelusî, Ebu Hayyan (1420). el-Bahru'l-muhît. Daru'l-fikr. Beyrut.
- Êsî, M. Huseyn, M. Se'îd Girdarî, M. Muhemmed Bêrkevanî (2014). Wergera Maneya Qur'ana Pîroz Ser Zimanê Kurdî. Tehqîq û Teshîh, Haşim Özdaş. Şura Yayınları. İstanbul.
- Hanbelî, İbn Adil (1419/1998). el-Lubab fî 'ulûmî'l-kîtab. Daru'l-kutubi'l-ilmîyye. Beyrut.
- Hicâzî, Muhammed (1413). et-Tefsîru'l-wadih. Darul-cîl el-cedîd. Beyrut.
- İbn 'Aşûr, Muhammed (1984). et-Tahrîr ve't-Tenwîr. Daru't-Tunusiyye. Tunus.
- İmâdî, Ebussuud Efendî (t.t.). İrşâdu 'aqli's-selîm. Dâru'ihyâi't-turasi'l-Erebî. Beyrut

- Îsfehanî, er-Rağîb (1420). Muhadaratu'l-udeba. Şîrketu dari'l-erqâm.
Mawerdî, Ebu Hasan (t.t.), Tefsîru'l-Mawerdî, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye. Beyrut.
Mucahid(1410/1989). Tefsîra Mucahîd thq, Muhammed Abdusselam Ebu'n-nîl. Daru'l-fîkr el-Îslamî el-hadîs. Mîsr.
Mukatîl b. Suleyman, Tefsîra Muqatil b. Suleyman.
Nîsabu'rî, Nizamuddin (1416). Xeraibu'l-Qur'an. Daru'l-kutubi'l-ilmîyye. Beyrut.
Öncü, M. (2020). Kurd Di Çarçoveya Tefsîra Ayeta Şazdemîn A Sureyê Fethê. Kurdiname, (3), 43-51.
Qadî, Beydawî (1418). Tefsîru'l-beydâwî. Dâru ihyâi't-turasi'l-Erebî. Beyrut.
Qureşî, İbn Kesîr (1420/1999). Tefsîru'l-Qur'anî'l-azîm. tahqîq: Samî b. Muhammed Selame, Çap. 2. Daru taybe.
Qurtubî, Şemsuddîn (1384/1964). el-Câmî' lî ahkamî'l-Qurân. Dâru'l-kitabi'l-Misriyye. Mîsr.
Razî, Faxruddîn (1420). Mefâtîhu'l-xayb. Dâru ihyâi't-turasi'l-Erebî. Beyrut.
Reşîr Rîza(1990). Tefsîru'l-menâr el-Hey'etu'-Mîsriyye. Mîsr.
Suyutî (t.t.). ed-Durru'l-mensûr Dâru'l-fîkr. Beyrût.
Şewkanî, Muhammed (1414). Fethu'l-qadîr. Dâru'l-kelîmi't-tayyîb. Dimaşq-Beyrût.
Taberî, İbn Cerîr (1422/2001). Camû'l-beyan fî tewîlî'l-Qur'an. Dâru hicr.
Wahidî, Ebu'l-Hasan (1415/1994). et-Tefsîru'l-wesît. Daru'l-kutubi'l-ilmîyye. Beyrut.
Zuhaylî, Wehbe (1418). et-Tefsîru'l-munîr. Daru'l-fîkr el-mausîr. Dimaşq.